

Veröffentlichungen
des
Collegium Carolinum

Band 118

Herausgegeben vom
Vorstand des Collegium Carolinum
Forschungsstelle für die böhmischen Länder

R. OLDENBOURG VERLAG MÜNCHEN 2009

„Zwischen Ost und West“

Tschechische politische Diskurse
1945-1948

von

Christiane Brenner

R. OLDENBOURG VERLAG MÜNCHEN 2009

Lehkost, s jakou si dokázali komunisté v Československu zajistit výhradní moc, udělala z „Vítězného února“ cosi negativně fascinujícího. Ti, kdo byli roku 1948 přemoženi, se od té doby zabývali otázkou, co bylo příčinou jejich porážky. Argumentační vzorce diskurzu viny, který se od padesátých let primárně etabloval v exilových publikacích, dodnes prostupují řadu pojednání. Relativně mírný přechod od polopluralitní lidové demokracie poválečných let ke stalinismu ale především trvale determinoval pohled na první jmenované období a předurčil typ otázek, které s ním byly spojovány. Přitom se na jedné straně vykrystalizovala výrazná tendence přiřazovat dobové postoje vždy jednomu z politických táborů studené války a plány tehdejších aktérů zaměřené na budoucnost ztotožňovat buď s „komunismem“ nebo s „demokracií“, jak je bylo možné pozorovat na Východě a Západě. Na druhé straně vycházela interpretace třetí republiky převážně z perspektivy jejího konce. To není příliš překvapivé, tak zvaný „pražský převrat“ koneckonců patřil k nejmarkantnějším událostem rané studené války a v Československu uvedl diktaturu jedné strany, které měla trvat déle než čtyři desítky let.

V předložené práci byl důraz položen jinak. Předmětem rekonstrukce se stala otázka, jak byla během prvních tří let po skončení světové války a německé okupace v Československu veřejně prezentována a projednávána společnost a politika. V nejšířším smyslu tedy šlo o to pochopit vnímání současnosti, zpracování minulosti a výhledy do budoucna té části politické a intelektuální elity, které měla v této době přístup k moci a k veřejnosti. Cílem se přitom rozhodně neměla stát pouhá momentka intelektuálního prostředí dané doby. V souladu s historickou teorií diskurzu spíš představovala východisko teze, že veřejné projevy jsou samy o sobě plnohodnotnou součástí dění a diskurz tedy pomáhá konstruovat skutečnost. Vztaženo na Československo let 1945-1948 to znamená, že probíhající interpretační boje je nutno chápat nejen jako obraz, ale také jako součást politického a společenského vývoje. Veřejně vedené vyjednávací procesy přitom byly pojmány jako procesy s otevřeným koncem. Jinými slovy se vycházelo z toho, že nikdo ze zúčastněných aktérů neměl v ruce žádný „masterplan“ či hotový model k vytvoření „nového pořádku“. I když byl vysloven požadavek, že je třeba brát vážně otevřenost historické situace, tak jak se ale spoň jevila současníkům, a věnovat pozornost i nakonec nerealizovaným, v určité době však diskutovaným alternativám, které v rámci interpretačních dějů zaměřených na politický souboj upadly v zapomnění, předmětem zájmu se přesto v prvé řadě staly hranice diskurzu. Centrální element představovala nejen v případech boje o politickou moc, ale také organizace společenské struktury otázka, co lze veřejně říkat a co ne. Prostřednictvím stanovení a kontroly jazykového úzu docházelo k pokusům o integraci a inkluzi, disciplinaci a exkluzi.

K takovému procesům dochází ve společnosti permanentně a československá, resp. česká společnost rané studené války zde v žádném případě není výjimkou; vzhledem k přelomové situaci skončení války ale zvláště vhodnou oblastí výzkumu.

Svobodný, rovnoprávný diskurz ovšem nebylo možné konstatovat. Zatímco kritická revize všech dřívějších samozřejmostí a hledání nosných základů pro nový začátek poskytují velmi živý obraz dobových diskusí, vyznačovaly se tyto již per se dalekosáhlými omezeními. Přístup k veřejnosti měla jen ta část politické elity, která byla spojena se stranami opětovně povolenými po skončení války. Vznikl tak elitní diskurz omezující se v podstatě na reprezentanty a sympatizanty „československé lidové demokracie“. Navíc se od začátku pojisil určitými tabu. Kdo je porušil, vystavil se nebezpečí ztráty svého veřejného hlasu a kriminalizace. Boj o veřejné slovo tak měl dvě spolu korespondující úrovně: úroveň sporu o možnosti, jak ovlivnit veřejné mínění a úroveň kontinuálního vyvažování toho, co se smí říkat. Toto vyjednávání o jazykovém úzu vedené osobami zúčastněnými na diskurzu zahrnovalo široké spektrum sahající od explicitně vedené interpretační soutěže o centrální pojmy přes spíše implicitní pokusy o spojení díkce s určitými významy až po snahy o etablování jistých tabu a ke sporu o dosah zákazu hovorů. Pro dobové aktéry spočíval význam těchto střetnutí primárně v tom, že si podílem na diskurzu, resp. na diskurzním monopolu chtějí zajistit také politickou moc nebo alespoň podíl na ní. Jinak řečeno, doufali, že dopomohou k platnosti své verzi národa, demokracie, spravedlnosti a socialismu.

Cílem předložené analýzy diskurzu ovšem nebylo pouhé zmapování této soutěže. Předmětem badatelského zájmu se spíše stala souvislost mezi systémem, diskurzem a historickým vývojem. Specifický způsob, tolik výchozí teze, jakým česká politická elita v letech 1945-1948 diskutovala o společnosti a politice (omezení a hranice, které si vědomě či nevědomky stanovila), odpovídalo omezením a hranicím jí stvořeného systému. Tím není myšlena pouze svobodně zvolená rezignace na určitá práva, instituce a politické procedury, které patřily k výbavě liberálně pluralitních demokracií poválečné doby a z velké části představovaly také standard první republiky. Hranice dobového diskurzu zároveň mnohem spíše vyznačovaly hranice jednání; tímto specifickým způsobem rudíř byly limitovány i možnosti reagovat na společenská napětí, zájmové rozdíly, rozpory a konflikty. Toto stanovení hranic mělo velký vliv na politický vývoj československé lidové demokracie, což se jasně projevilo v stále markantnějším nedostatku možnosti formulovat alternativní opce, a konečně i na průběh konfliktu z února 1948, kterého mohli komunisté využít k převzetí moci.

V květnu 1945 se s nově vzniklým politickým systémem československé lidové demokracie a novým hospodářským a sociálním pořádkem, který měl být vytvořen, pojila velká očekávání. Euforie z osvobození a nového začátku určovala vnímání aktuálního stavu stejně jako výrazný pocit krize. V dobovém politickém diskurzu se zvláštním způsobem sloučila zkušenost z křehkosti vládnoucích představ a jistota z rozhodnutí duchovní a morální situace jako napjaté

s paralelně projevovaným optimismem z budoucnosti. Kde byl tento spíš chládko určit. Politici aktéři let 1945-1948 se v každém případě snažili navrhovat pro společnost pozitivní obraz jí samotné, z prožitku války a německé okupace nůtité výkladu minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Válce tak bylo přisouzeno, že pomohla národu, aby jasněji poznal sám sebe ve své specifčnosti a překonal vnitřní polarizaci a rozštěpenost, které jej prý před rokem 1938 oslabovaly. Zato, co usnadnilo zničení první republiky nacistickým Německem, společnost sama byla na druhé straně vnímána jako poškozená. Obě perspektivy – ta historický poučením vylepšeného a posíleného systému a ta nutného „šetření“ národa, který se ještě zcela nezotavil, za pomoci „zmínění“ pluralismu a demokracie – se staly součástí diskurzu o novém systému.

Pojem „lidové demokracie“, kterým byla tato systematická tvorba něčeho nového podložena, přitom zpočátku nabízel prostor pro různé interpretace. Mezi stranami Národní fronty panovala jednota v tom, že by měl obsahovat silnější ukotvení demokracie „v lidu“ prostřednictvím sociální spravedlnosti a širších možností participace. Východiskem konfliktů se ale stala otázka, zda lze revoluci z května 1945 považovat za ukončenou a co přesně má vyjadřovat cíl vytvoření „československého socialismu“. O velkých změnách v systému se rozhodlo již v exilu, ty platily za dané a tedy za veřejně neoddiskutovatelné. Proto se rozběhla debata o některých, ve spojení s „novým pořádkem“ centrálních pojmech, o kterých se předpokládalo, že jsou konsensuální. Ty byly stále znovu prohlášovány za společné cíle, přičemž ovšem zároveň docházelo k rozvoji jejich mnohovýznamovosti a diference. Čím více se zúžily hranice toho, co se na veřejnosti smělo říkat, tím důležitější roli hrály nuance propůjčené definicím topoi jako demokracie, socialismus, spolurozhodování nebo spravedlnost, resp. zdůvodnění, proč se jiní svým výkladem těchto pojmů dostali do rozporu se základními pilíři lidové demokracie.

V těchto debatách zaujala výraznou pozici historie. To je pro český politický a nacionální diskurz charakteristická strategie, která navíc v poválečné situaci vyznačující se zvraty a proměnami pomohla přeměnit cizí v důvěrně známé. Za pomoci historických argumentů byl radikální obrat prezentován jako další rozvoj, revoluční změny podávány jako evoluční vývoj vlastních národních tradic. Silná tendence zabývat se historickými tématy nadto ale také měla co do činění s vládnoucími diskurzními pravidly. Místo přímého změnění obtíží, konfliktů a zájmových rozdílů spojených s novým pořádkem a jeho politickou praxí, byly plány na změnu a protínávky často odvozovány z historie, resp. do ní projektovaly a kritika vkládána do útů velkých mužů minulosti. Jako negativní i pozitivní argumentační výztuha sloužila především první republika. Její první prezident T. G. Masaryk byl instrumentalizován pro každý myslitelný požadavek.

Pokud lze v projevech o první československé demokracii a jejím konci jasně vysledovat, jak byly prostřednictvím minulosti šířeny diference, v jednom

rozhodujícím bodě je na tomto náhradním jevišti při všech rozdílech přesto patrná celkově větší shoda než divergence. Komunisté sice operovali s převážně negativním obrazem meziválečné republiky, nacionální socialisté (abychom na tomto místě ukázali jen oba hlavní oponenty dobového výkladového boje) se zdůrazněným tradicionalismem. Vztáženo na systémové otázky ovšem byla první republika všeobecně očerňována. Parlamentní procesní řád se svými různými institucemi platil i nadále za překonaný. Komunisté ironizovali první republiku jako „formální demokracii“ a její zákony a politickou realitu stavěli do přímého protikladu k „nové demokracii“ orientující se politickou bázi a její potřeby. Ani zastáncům první republiky z jiných partají nešlo primárně o institucionální zajištění demokracie, ale o její morální obsah. Za požadavkem upamatování se na morálku meziválečné demokracie stálo hledání cesty z akutní krize, která byla diagnostikována jak pro společnost tak pro politiku. V tomto často ostrém a přesném vypořádání se se současností šlo veskrze o deficity, jaký představovala chybějící možnost kontroly a nedostatečná garance občanských práv, jen výjimečně však byly vztaženy na systém.

Vágnost systémové debaty měla pro nacionální socialisty a lidovou stranu, jak se ukázalo, negativní dopad i v soutěži o volební hlasy. Nedokázali srozumitelně podat, v čem by kromě sociálního a hospodářského přerozdělení měl jejich socialismus spočívat. Tím, že hospodářskou reformu prohlásili za ukončenou a navíc varovali před dalšími kroky směrem k sociální nivelizaci, mohli komunisté jejich obhajobu hodnot první republiky a obecně jejich představy o budoucí společnosti snáze označit za zpátečnické. Proti spíše deficitnímu diskurzu o současnosti determinovanému stále více pochybnostmi a varováními charakteristickému především pro katolickou lidovou stranu a její intelektuální okruh, prosadili komunisté bojovný budovatelský diskurz, ve kterém udávaly základní optimistický tón sociální agenda, práce a pokrok.

Tento strohý protiklad lze stěží označit jinak než jako výsledek úspěšného přidělení dichotomních rolí. Bez ohledu na rozdílnou atmosféru totiž mezi jednotlivými politickými uskupeními určujícími českou politickou debatu let 1945-1948 vládl překvapivě velký soulad i v otázce, jak by měla být společnost principiálně konstituována. To platí především pro silnou tendenci prezentovat ji jako co možná homogenní a uzavřenou. Tato tendence určovala mimo jiné i pojetí národa a kritéria příslušnosti k němu. Individuální práva se dostala do pozadí na úkor myšlení v národních kolektivech. Vize homogenní společnosti oproštěné od protikladů, která by tedy již vůbec nepotřebovala mechanismy a fóra pro kompenzaci zájmů a řešení konfliktů, představovala nápadný průsečík jinak v mnoha bodech odlišných konceptů. Není proto přehnané mluvit o přímátu jednoty, který determinoval celý diskurz tehdejší doby.

Jednota a svornost ovšem nefungovaly bez procesů vymezení se vůči odlišnému nebo jako odlišné definovanému a odmítnutí tohoto. Vnitřní semknutosti manifestované „my“ potřebuje vždy svůj protějšek, který je většinou pokládán za cizí a nepřátelský. Procesy inkluze a exkluze lze pro zkoumané období sledovat hned na několika příkladech a různých úrovních. Již systémové debaty

transportovaly silný moment vyčlenění, tím že zde příslušnost k národu a právo podílet se na politickém dění byly ztotožněny se souhlasem s Národní frontou a lidovou demokracií. Mezi úplnou shodou a kriminalizujícím nepřátelstvím zbyvalo i v jiných oblastech jen málo prostoru pro jiné tóny. Například projevy o válce a okupaci téměř neumožňovaly uplatnit zkušenosti, které jasně nezapadaly do dominantního schématu nepřítel-přítel. Kdo nestál pevně na „správné straně“, vystavoval se nebezpečí, že bude počítán k nepřítelům a vyloučen z národa. Takovéto pokusy o prosazení společenské příslušnosti a hierarchie, marginalizace a vyloučení probíhaly v rámci českého národa, stejně jako mezi národem českým a slovenským. V českých veřejných projevech o Slovensku se sice již brzy po skončení války etablovala nadstraničká představa, že východ země brzdí sociální a politickou přestavbu stejně cíleně jako znovusjednocení obou částí republiky. Slovensko tak dočasně fungovalo jako protiklad „revoluční“ české společnosti. Navzdory určitým přiosťmením po volbách roku 1946, v době procesu s Jozefem Tisem, stejně jako během tak zvaného slovenského spiknutí na podzim roku 1947 byl český diskurz o Slovensku stále determinován určitou zdrženlivostí; k projektu na obnovu společného státu na základě změněného pojetí obou národů koneckonců neexistovala žádná alternativa.

Role „těch druhých“ ovšem v českém nacionálním diskurzu hned zkraje připadla Němcům. Na diskusích o Němcích kolektivně obviněných z nacismu a zničení Československa v letech 1938/1939 je možné nejlépe sledovat diskurzivní konstrukci vlastního a cizího. Ve třetí kapitole předloženého výzkumu šlo tedy o analýzu procesů vypořádání se se skupinami vnímanými jako cizí – Němci, příslušníci tak zvaných „smíšených rodin“, německými antifasisty a těmi, kdo přežili šoa – a to pod zorným úhlem skutečnosti, jakým způsobem tyto procesy přispěly k vytvoření a disciplinaci společnosti. Přitom se ukázalo, jak rozmanité funkce projevy o „těch Němcích“ splňovaly. V roce 1945/1946 představovalo zučtování s Němci a jejich pokud možno rychlé a rozsáhlé vystředění z Československa pro všechny strany Národní fronty jedno z nejdůležitějších témat. Na jedné straně sloužilo vlastním vyprofilování a denunciaci konkrétních témat. Všechny strany demonstrovaly, že jsou protiněmecké a nacionální a snažily se dokázat druhým nedbalost a nekonsekventnost v přístupu k Němcům a tím je oslabit, resp. diskvalifikovat. Na druhé straně se opět nastolily jednoty, jejíž vady na společné cíle v politice vůči Němcům, aby opět nastolily jednotu, jejíž ztráta ve stranickém boji hrozila. Plně působení tématu se ale rozvinulo teprve spojením s jinými agendami. Protiněmecký diskurz a protiněmecký nacionalismus tvořily tak říkajíc katalyzátor politické, sociální a hospodářské změny. Tím zde není myšlena faktická změna například prostřednictvím vyvlastnění, ale její odůvodnění nacionálním projektem. Sílu a efektivitu tohoto propojení ukázala například inscenace státního svátku v říjnu 1946, kde byl jako velká společná událost oslavován opětovný vznik státu, ukončení vystředění Němců a první centrální hospodářský plán.

Tím, že se diskurz o Němcích spojil s jinými centrálními tématy a získal na významu, představoval pomalu ideální oblast, kde bylo možné dojednat loajalitu

a odklon, sounáležitost a vyloučení. V případě pochybností nestačilo pouhé srozumění s politikou vysídlení, v diskurzu se požadovaný souhlas mohl vztažovat na jednotlivé okolnosti stejně jako na celý, s vysídlením implicitně nebo explicitně spojený komplex plánů, cílů a představ: „národní očistu“, vysídlení „kolaborantů a zrádců“, nacionálně „nejednoznačných“ osob, hospodářskou přestavbu a modernizaci výrobních postupů, zvýšení pracovní výkonnosti, sociální přerozdělení, demografické přesuny, strukturální přeměnu zemědělství apod. Skutečnost, že porušení hranic toho, co se smí říkat, mohlo mít v této oblasti výrazné konsekvence, ukázaly například konflikty kolem různých sérií článků v časopisech „Obzory“ a „Dnešek“, ve kterých se kriticky probíralo jednání československých úřadů a důsledky bezohledně prováděného vyhánění pro českou společnost. Ze strany komunisticky vedeného ministerstva informací došlo nejen k pokusům zastavit vydávání těchto časopisů a zamezit další veřejné činnosti zúčastněných autorů a redaktorů, ale tyto také trestně stíhat.

Série jako ty právě zmíněné se však (a to je činí zvlášť zajímavými) dotkly také obav, které se objevily v debatách vedených pod etiketou „německá otázka“. Nesčetná pojednání o porodnosti, úvahy o „čistotě české krve“, o přistěhovačích ze Slovenska a z ciziny, o nebezpečí, které prý vychází z Německa a především od vypovězených sudetských Němců, dokládaly zjevný pocit slabosti a ohrožení. Za hranicemi ale i v rámci vlastní společnosti byli hledáni a nacházeni nepřátelé a potenciální narušitelé. Tato konfrontace s nejistotami současnosti se ukázala být nejméně zjevně tam, kde válka a vyhánění, jak se zdálo, vytvořily situaci tabula rasa – v pohraničí. Následkem toho se z „opětovně nabytých českých sídelních oblastí“ stala projekční plocha a náhradní jeviště konkurenčních výkladů současnosti a vizí budoucnosti. Pokud v nich jedni viděli prostor, kde se zhustily všechny současné a budoucí společenské deformace, prezentovali druhí (především v pohraničí velmi silná KSČ) území na hranici jako laboratoř, ve které se prý již předem vytváří nová, socialistická společnost.

Perspektivy a nebezpečí budoucnosti, o níž se všeobecně předpokládalo, že bude socialistické, byly také tématem debat vedených pod heslem „mezi Východem a Západem“. Že tyto diskuse směřovaly k základním otázkám jako dosah státní moci a regulace společenských vztahů, není na první pohled nutně patrné. I zde totiž platilo, co již bylo možné vysledovat v projevech o „těch Němcích“. Zatímco tematické pole, na kterém se diskutovalo, bylo nesmírně široké a stále se rozrůstalo, hranice toho, co se smí říkat, byly zároveň velmi omezené a opakovaně docházelo k pokusům definovat pravidla diskurzu ještě restriktivněji. Tento boj o stanovení hranic se rozhodoval v soutěži o zaujetí „správného postoje“ vůči Sovětskému svazu a nalezení „správného způsobu“, jak tento postoj vyjádřit. Na pozadí zkušenosti s „Mnichovem 1938“ a německou okupací byla připravenost společnosti vnímat novou ochrannou moc pozitivně velmi vysoká. Dojmy, které nechtěly zapadat do obrazu vnitřně se demokratizujícího a zahraničněpoliticky o spolupráci usilujícího Sovětského svazu, se zčásti vědomě zamlčovaly, zčásti za pomoci velkého rétorického úsilí vysvětlovaly a obhajovaly. Za ostentativními projevy loajality ovšem probíhal proces

poměrování blízkosti a distance k sovětskému modelu. Ten byl zprvu prezentován jako klasika českého národního diskurzu. V reflexích vlastní kulturní a politické lokalizace českého národa v Evropě navrhovali politici a intelektuálové zdůvodnění svébytnosti odvozená z historie, kultury a mentality a proti dělicímu se světu stavěli vizi symbiózy Východu a Západu, která by se uskutečnila v Československu a tím ukázala směr všem evropským národům. Tyto někdy misionářsky působící fantazie sloužily v neposlední řadě k uchálením obav a k myšlenkovému úniku ze současného světa vnímaného jako nebezpečný.

Svébytnost tvořila (při různé definovaní spřízněnosti s Ruskem) argumentační základ také v případě dvou dalších diskurzivních proudů, ve kterých šlo o mnohem konkrétnější představy. Nejdůležitější aktuální podnět k dalekosáhlé kulturní debatě let 1946/1947 prověřující vztah mezi státem a uměním, resp. mezi umělcem/individuem a společností se představovala čítka v sovětském kulturním životě. Přesto se ale velmi jasně ukázalo, že většina umělců a kulturních politiků podílejících se na debatě nemusela volit mezi státně-centralistickým sovětským a liberálním západním pojetím kultury. Mnohem spíš šlo o nové zformulování tradičního názoru vycházejícího z 19. a raného 20. století, že umění a umělec jsou primárně povinni sloužit národním zájmům. V souladu s tím se konfliktní linie pojila s otázkou, jak přímo a za pomoci jakých prostředků může „národ“ požadovat spoluúčast umění na velkých společenských projektech.

Pokud se relativně ostrý spor o sovětskou kulturní politiku dotkl významu osobní svobody a práva státu vměšovat se, pak prostřednictvím historických témat se probíral význam Sovětského svazu a jeho společenského a politického modelu pro Československo. V četných historiosofických esejích byl Svaz sovětských socialistických republik stylizován do podoby země pokroku a budoucnosti. Ve výkladu ruské revoluce a jejích důsledků pro stát stejně jako dějin první Československé republiky se ale přesto ukazovaly velké rozdíly týkající se očekávání spojených s plánovaným československým socialismem. Přitom šlo především o perspektivu revoluce ve vlastní zemi, kterou lidová strana a nacionální socialisté považovali za ukončenou, zatímco mezi sociálními demokraty a komunisty se stále diskutovalo o rychlosti a rozměru dalších společenských a hospodářských změn. Nový význam však získal i model „vlastní cesty“, když jej komunisté definovali pouze jako jednu z myslitelných možností, která by se v případě špatného tempa nebo špatného směru musela korigovat ve shodě s marxisticko-leninskou teorií a sovětským vzorem.

To, že se v průběhu roku 1947 rozvíjela opatrná systémová debata, nebylo způsobeno pouze těmito stále markantnějšími rozdíly ve výkladu centrálních topů politického diskurzu a zužujícím se prostorem pro zahraničněpolitické jednání, který zmařil všechny naděje na funkci „meziprostoru“, ale také dvěma významnými daty připadajícími na první polovinu roku 1948 – přijetím nové ústavy a druhými parlamentními volbami od roku 1945. Oběma událostem se připisoval velký symbolický význam, platily za signál ukončení přechodné fáze mezi koncem války a politickou „normalitou“. Ohledně velkých linií nebylo

ovšem jasné a v mnoha detailních otázkách sporné, co lze v rámci „normálního“ vývoje očekávat. Pod tlakem rostoucího vnitropolitického napětí se přitom zostril především konflikt kolem centrální otázky, jak a kde by se v budoucnu měla přijímat důležitá rozhodnutí, tedy jaká role by měla připadnout samotným aktérům – stranám, parlamentu, Národní frontě, ale i masovým organizacím jako odbory a konečně „lidu“. Stejně jako všechna velká témata předtím podléhala i tato oblast diskurzu specifickým omezením. Otrásat základy systému vytvořeného roku 1945 nebylo bez rizika, protože každý návrh na korekturu mohl být snadno interpretován jako nelояlnost či „krok zpátky“ a využit k diskvalifikaci svého původce. Akceptace „nového pořádku“ jako něčeho daného ovšem omezovala možnosti otevřené diskuse stejně jako spektrum alternativního jednání a východisek z dlouhodobé politické krize. Když ministři lidové strany, nacionálních socialistů a jeden sociální demokrat koncem února 1948 na protest proti klientelistické politice KSČ složili své mandáty, zůstaly fakticky jen dvě opce; a pro Beneše se v podstatě opravdu otevírala jen jedna z nich. Pokud by se totiž nerozhodl pro řešení krize v logice lidové strany, ale jednal podle parlamentních zvyklostí meziválečné doby, neměl by zřejmě výsledek dlouhého trvání. Uvažovat o tom, jak by se v tomto případě dalo vyústění vládní krize korigovat, by bylo čistou spekulací. Zůstává otázkou, proč komunisté v únoru 1948 tak suverénně dominovali a proč se jim jejich, nyní již skuteční, protivníci nedokázali postavit na odpor.

Analýza výkladových sporů předchozích skoro tří let jasně ukázala, jak tato ztráta řeči a schopnosti jednat vznikla. Systémové faktory se přitom dají jen s těžší oddělit od diskurzivních a diskurzivně taktických. Pokud byl jednou přístup k moci a k veřejnosti vázán na akceptování a neustálé potvrzování stávajícího pořádku, nebylo už možné formulovat a vybírat alternativní možnosti, aniž by přitom nebyl zpochybněn celý systém. Tuto premisu sdílely a i proti vlastním rostoucím pochybnostem konsekvěně obhajovaly všechny strany Národní fronty. Pozdní a zpomalená diskuse o systému a konečně i průběh vládní krize z února 1948 už mohly jen ukázat, jak silné bylo působení z vlastní vůle státních hranic. Odstupující jednali v logice, která již neměla žádný institucionální ekvivalent. Dokud však ofenzivně nepožadovali jasnou korekturu vládnoucího pořádku, musela jejich akce zůstat bez výsledku. Jak velmi si přáli zvrát aktuální situace, tak málo dává předchozí dění tušit, že by odstupující ministři považovali za možnou elementární změnu systému. Nařčení z reakcionářství ovšem navzdory své demonstrativní věrnosti lidové demokracii neušli.

Dobové výklady nám tuto tvorbu nového systému ukázaly jako mnohovrstevný a mnohoznačný projekt determinovaný reakcemi na zkušenost války a okupace, která byla v Československu zpracovávána velmi podobně jako v jiných evropských společnostech, stejně jako tradičními představami o politice a pořádku charakterickými pro českou politickou elitu a v neposlední řadě moravsko-politickými zájmy politiků a stran podílejících se na tvorbě tohoto systému. Zde se potvrdil argument, že komunisté rozhodně neovládali hned od začátku situaci nějakým jasným projektem budoucnosti a (podpořením výrazným

náskokem při obsazování pozic znamenajících moc a kontrolu veřejnosti) již v květnu 1945 cíleně nenastoupili cestu k samovládě a stalinistické diktatuře. Proti této tezi, na které je postavena většina interpretací snažících se nabídnout obraz jasně alternativy, mluví zjištění, že koncepty KSČ na přetvoření společnosti, politiky a hospodářství se formovaly teprve postupně a až do února 1948 (a možná dokonce ještě nějakou dobu po něm) se ukázaly jako flexibilní. Z analýzy dobových diskurzů také vyplývá, a to je v našem kontextu důležitější, že neexistovaly dva diametrálně odlišné výkladové systémy. V zásadních otázkách představ o společnosti a její sociální a politické organizaci je možné v rámci celého politického spektra třetí republiky konstatovat výraznou shodu. Do jaké míry byla tato shoda výsledkem strategicky motivovaného přizpůsobování se komunistů nebo naopak napodobování diskurzu KSČ jinými stranami Národní fronty, se dá ex post těžko určit. V dané souvislosti to ale také nehraje centrální úlohu. Rozhodující je, že nová, samozvaná politická elita třetí republiky společně vytvořila systém, ve kterém mimo jiné chyběly nebo byly přinejmenším jen slabě ukotveny podstatné demokratické instrumenty a instituce umožňující zájmovou vyváženost a řešení konfliktů.

Tuto konsensuální cestu k omezené a zčásti řízené poloviční demokracii samozřejmě rozhodujícím způsobem ovlivnily zkušenosti let 1938–1945. Se svou odpovědí na zničení demokracie během třicátých let nebylo Československo osamocené. Po druhé světové válce měly všude v Evropě konjunkturu státně centralistické, k pluralismu kritické myšlenky. A všude rezonovala s požadavkem skoncovat s dřívějším znevýhodněním lidových mas také určitá obava z těchto mas a nedůvěra k nim a jejich náchylnosti k sociálním svodům diktatur třicátých a čtyřicátých let. S tímto strachem z „lidu“ a jeho těžko předvídatelných reakcí byly spojeny i strategie sociální pacifikace doby bezprostředně po skončení války, tendence k vůdcovskému stylu, který se alespoň ve zpětném pohledu jeví jako paternalisticky autoritářský.

To, že se v Československu při novém politickém začátku roku 1945 slo ještě mnohem dále než v jiných zemích, mělo mnoho důvodů. Zvláště významnou roli přitom sehrály zmíněné zahraničněpolitické souřadnice. Přesto by bylo chybou akcentovat pouze přelom nebo dokonce mluvit o „nulté hodině“. Nový začátek z roku 1945 je příliš jasně spojen se strukturálními specifiky první republiky, příliš očividné je opětovné využití konceptů politického a společenského pořádku vedoucích k odstranění diferenciací z doby druhé republiky; byť s opačnými znaménky. Přitom se nejedná o tradiční linii, o prosté navázání na určité modely úvah o řádu ve společnosti, ale (pod dojmem prožitého a ve snaze zabránit opakování existenčního ohrožení) o radikalizaci a přístřežení tradičovaných forem myšlení, argumentace a jednání v politice.

Otázkou zůstává, jaké důvody vedly českou politickou elitu během druhé světové války a bezprostředně po ní k tomu, že považovala omezení demokratických práv a svobod za prospěšné. Jde o to, proč tento zlom nebyl vnímán jako hluboký zářez, kterým skutečně byl, a (v další fázi) o to, jaký vliv tento zlom měl na zde popsany postupný přesun moci směrem ke KSČ, v jehož dů-

sledku mohli komunisté určovat veřejné projevy a dění, zatímco jiné strany jednaly stále víc bezmocně a nakonec umlkly docela.

Roku 1945 vytvořený lidově-demokratický systém nebyl také současníky rozhodně vnímán staticky. Právě naopak, všude se o něm mluvilo jako o přechodném fenoménu, o předstupu k „československému socialismu“. Pro tento systém v přerodu mohli komunisté navrhnout nejlépe pochopitelnou a především nejozdravnější představu vývojového směřování. Její úspěch přitom nespočíval v prosazení nějakého velkého návrhu, také se nedá říci, že by tato vize rozhodla každou interpretační soutěž ve svůj prospěch. Přesto dokázali komunisté v četných dobových jednáních o výkladu minulosti, hodnocení přítomnosti a návrzích do budoucnosti jednotlivě agendy a politické obsahy nejlépe podložit svými hodnoceními a konotacemi. Díky tomu mohla KSČ stále výrazněji určovat, o čem a jak, tedy v rámci jakých pojmových protikladů, se bude diskutovat. Pokud se odlišné názory vzdálily od dominantních pojmových oblastí, měly někdy problém, aby byly vůbec vyslechnuty.

Na to, že výklady komunistů mohly získat převahu, měly rozhodující vliv především dvě skutečnosti. Na jedné straně zde byla vytvořena velmi pozitivní základní nálada; společnosti se prezentovaly optimistické budouvatelské vize a hmatatelné úspěchy, a to především v pro poválečnou zchudlou společnost centrálních oblastech práce a sociálních věcí, ze kterých KSČ udělala své hlavní téma. Stupňování vlastního úsilí a vlastních cílů (tys celého budouvatelského diskurzu) ovládali komunističtí řečníci a autoři zvláště dobře. „Národnostní očista“ se tak stala obětí a směnkou pro budoucnost, práce byla stylizována do zbraně v boji o národní existenci, prostřednictvím své hospodářské výkonnosti a socialismu integrujícího pokrokové elementy Východu a Západu měli Češi a Slováci dosáhnout rovnocenného postavení s velkými národy a stát se avantgardou mezi slovanskými národy.

Ve srovnání s tím se často varovné a napomínající hlasy „těch druhých“ jeví jako bojačné a negativní. To, že se kritika vládnoucích poměrů obecně a komunistické politiky zvláště dala snadno ztotožnit s pokroko nepřátelským, „reakčním“ postojem, však nespočívalo pouze v agresivní rétorice komunistů, kteří se nezastavili před cíleným očerňováním a kriminalizací skutečných i domnělých protivníků. K negativní konotaci pojmů tradiční liberální demokracie přispěli značnou měrou sami národní socialisté a katolíci lidovci. Potom, co byla nejdříve odmítnuta jako překonaná, nedala se témata typu individuální práva, veřejná kontrola, dodržování parlamentních postupů jednoduše „resuscitovat“. Zda KSČ svými bojovně euforickými a obrazem nepřítele determinovanými hesly opravdu dokázala získat na svou stranu „většinu národa“, zůstává otázkou. V únorových dnech však dokázala dát do pohybu tolik lidí, že tento dojem mohl přinejmenším vzniknout. Především ale měla za těchto okolností možnost definovat, proti čemu vystupuje. V předchozích letech a měsících totiž nikdo nevytvářel žádný alternativní návrh.

LITERATUR- UND QUELLENVERZEICHNIS

1. Nachschlagewerke

- Abkürzungsverzeichnis zur Geschichte Ostmitteleuropas im 20. Jahrhundert. Marburg 2000 (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung 5).
- Brabec, Jiří/Lopatka, Jan/Cruša, Jiří/Kabeš, Petr/Hájek, Igor: Slovník zakázaných autorů 1948-1980 [Lexikon der verbotenen Autoren 1948-1980]. Praha 1991.
- Churaň, Milan u. a.: Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století [Wer war wer in unserer Geschichte des 20. Jahrhunderts], 2 Bde. Praha 1998.
- Hannš, Jiří: Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů [Kleines Lexikon der Persönlichkeiten des tschechischen Katholizismus des 20. Jahrhunderts mit einer Textanthologie]. Brno 2005 (Dějiny a kultura 10).
- Knapík, Jiří: Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948-1953. Biografický slovník stranických a svazových funkcionářů, státní administrativy, divadelníků a filmových pracovníků, redaktorů ... [Wer war wer in unserer Kulturpolitik 1948-1953. Biographisches Lexikon der Partei- und Verbandsfunktionäre, der staatlichen Administration, der im Theater und Film Beschäftigten, der Redakteure ...]. Praha 2002.
- Kunc, Jaroslav: Slovník soudobých českých spisovatelů. Krásné písemnictví v letech 1918-45 [Lexikon der tschechischen Schriftsteller. Die schöne Literatur der Jahre 1918-45]. 2 Bde. Praha 1945-1946.
- Kunc, Jaroslav: Slovník soudobých českých spisovatelů beletristů [Lexikon der tschechischen belletristischen Schriftsteller] 1945-1956. Praha 1957.
- Mařoviček, Augustin/Pareníčka, Pavol/Đuravčíková, Margita/Đuriska, Zdenko: Slovak Biographical Dictionary. Martin 2002.
- Pešek, Jan u. a. (Hgg.): Aktéři jedné éry na Slovensku 1948-1989. Personifikácia politického vývoja [Die Akteure einer Ära in der Slowakei 1948-1989. Personifizierung der politischen Entwicklung]. Prešov 2003.
- Slovník českých spisovatelů od roku 1945 [Lexikon der tschechischen Schriftsteller seit dem Jahr 1945]. Hg. vom Ústav pro českou literaturu AV ČR. 2 Bde. Praha 1964.
- Tomeš, Josef u. a.: Český biografický slovník XX. století [Tschechisches biographisches Lexikon des XX. Jahrhunderts]. 3 Bde. Praha 1999.
- Tomeš, Josef: Půkopníci a pokračovatelé. Osobnosti v dějinách české sociální demokracie 1878-2003. Biografický slovník [Pioniere und Nachfolger. Persönlichkeiten in der Geschichte der tschechischen Sozialdemokratie 1878-2003. Biographisches Lexikon]. Praha 2004.